

JØRGEN WÜRTZ SØRENSEN: *Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejsningernes økonomiske, sociale og politiske baggrund.* Odense, Landbohistorisk Selskab 1983. 159 s., ill.

Slutningen af 1960'erne og 1970'erne var vidne til en politisk og faglig bevidstgørelse i den danske universitetsverden, og de historiske institutter udgjorde ikke nogen undtagelse i den henseende. En følge heraf var en betydelig og frugtbar fornyelse i forskningens problemstillinger, først og fremmest kendetegnet ved en øget interesse for sociale udviklinger og sociale konflikter. For middelalderens vedkommende har det ført til et vist opgør med den politisk-historiske og institutionshistoriske tradition, som har præget en stor del af den danske middelalderforskning. I sine mere radikale udgaver har dette opgør tillige formet sig som et brud med den kildekritiske, metodiske tradition, hvorved man mere eller mindre har afskåret sig fra en meningsfuld dialog med størstedelen af de danske middelalderhistorikere; men hvor nye problemstillinger bliver belyst ved hjælp af historiske teknikker, hvis videnskabelighed er almindelig anerkendt, opnås den fornyelse, som er nødvendig.

Jørgen Würtz Sørensen's bog om de danske bondeoprør i årene 1438-1441 er et godt eksempel herpå. Med rette påpeger forfatteren, at bondeoprørerne hidtil helt overvejende er blevet betragtet som et element i den politiske kamp mellem kongemagt og aristokrati, de samtidige norske og svenske uroligheder tillige som led i en national kamp, mens de sociale spændinger, der udløste oprørene, ikke er blevet udforsket nærmere. Det er derfor oprørernes samfundsmæssige baggrund, han har sat sig for at undersøge i denne bog. Bogen giver i øvrigt mere end titlen lover, idet Würtz Sørensen i sit indledningsafsnit foretager en kortfattet, men instruktiv gennemgang af det lidet, der vides om tidligere danske bondeoprør, specielt urolighederne i begyndelsen af 1300-tallet.

Bogens hovedtese bliver overbevisende sandsynliggjort – en højere grad af sikkerhed tillader kildematerialet ikke. Tesen er, at det misforhold mellem udbuddet af dyrkbar jord og udbuddet af arbejdskraft, som var opstået under det 14. århundredes agrare og demografiske krise, og som havde medført en væsentlig forbedring af bøndernes vilkår, var ved at være udlignet omkring 1440, hvor det danske landbrugssamfund trådte ind i en stabiliseringsfase. Stabiliseringen kendetegnedes bl.a. ved, at godsejerstanden (inklusive kronen og kirken) nu atter kunne forsøge at presse bøndernes afgiftsbyrde i vejret, ved at forhøje forskellige landgildedydelser, ved en øget udskrivning af kongelige ekstraskatter, og fra kirkens side ved en skarpere kurs i spørgsmålet om omfanget af tiendepligten. Oprørene 1438-1441 var bøndernes reaktion imod disse bestræbelser.

Politiske mål i snævrere forstand indgik derimod ikke i bøndernes program, og Würtz Sørensen afviser, at Erik af Pommern skulle have ophidset bønderne som et led i sin strid med rigsrådet, således som det endnu er blevet antydnet af Hain Rebas (Scandia 1977). Fremlæggelsen af Würtz Sørensens hovedtese er ledsaget af en række detailundersøgelser, der får ryddet op i adskillige unøjagtigheder og mytedannelser omkring begivenhedsforløbet, som det er blevet fremstillet i den tidligere forskning.

Hermed er der ydet en værdifuld indsats, som allerede har sat sig tydelige spor i den nyere forskning i periodens historie (idet bogen er en omarbejdet udgave af et speciale fra 1974, som i manuskript er blevet benyttet af flere forskere). Der er dog også enkelte punkter i tolkningen, som ikke forekommer fuldt ud overbevisende.

En væsentlig svaghed er det, at Würtz Sørensen i sin analyse ikke lægger større vægt på at sondre mellem bøndernes ydelser til godsejeren, til kirken og til kronen. Argumentet er, at der i tiden var en stigende tendens til sammenblanding af private og offentlige afgifter, og at adelsmænd kunne optræde på én gang som kronens lensmænd, bispens lensmænd og private godsejere (s. 124). Dette argument har imidlertid kun fuld gyldighed i de forholdsvis få tilfælde, hvor bøndernes godsejer samtidig udøvede lensmandsmyndighed over dem. Det skal siges, at det i usædvanlig grad passer på 1441-oprørets arnested i Hanherred; men i de fleste tilfælde har det været en anden end bøndernes godsejer, som udøvede lensmandsmyndigheden, og der er ingen grund til at tro, at bønderne ikke har kunnet skelne mellem de forskellige former for nye pålæg, de kunne blive udsat for. Det virker f.eks. besynderligt, når Würtz Sørensen s. 22 anser oprørene i begyndelsen af 1300-årene for udslag af, at jordejerne på dette tidspunkt har forsøgt at kompensere for deres indtægtstab gennem forstærkede krav til almuen – eftersom alle de kildesteder, han citerer, klart kendetegner disse oprør som aktioner mod de kongelige ekstraskatter.

Spørgsmålet om sondringen mellem de forskellige former for afgiftsforhøjelser og magtmisbrug – statslige, kirkelige, private – er imidlertid af central betydning for at forstå hele den sociale udvikling omkring oprørene. En forøgelse af bøndernes ydelser til godsejeren kunne (i det mindste teoretisk) gennemføres af alle lag inden for aristokratiet, fra landsbyvæbner til rigsråd, lensmand og biskop. I den situation var der en klar modsætning mellem samtlige bønder på den ene side og det samlede aristokrati på den anden side. Denne konflikt krydsedes imidlertid af en anden, så snart ekstraskatter og misbrug af kongelig lensmandsstilling kom ind i billedet. Sådanne nye pålæg og misbrug ramte ikke blot

bønderne, men også de godsejere, hvis bønders ressourcer dermed blev formindsket. Herved kunne der opstå alvorlige rivninger inden for aristokratiet, mellem den del af adel og gejstlighed, som beherskede forvaltningsapparatet, og den del, som led under det; og eksistensen af sådanne modsætninger i 1400-tallets første halvdel kan anes, såvel for adelens som for gejstlighedens vedkommende. Under disse omstændigheder ville dele af lavadelen i en spændt situation kunne gøre fælles sag med bønderne mod højadelen og det kongelige embedsapparat.

Når Würtz Sørensen ikke går i dybden med dette spørgsmål, skyldes det formentlig dels hans i og for sig prisværdige prioritering af oprørens dybereliggende årsager frem for deres umiddelbare anledning, dels en mere diskutabel opfattelse af oprørernes sociale baggrund.

Det er utvivlsomt berettiget at se tendensen til forhøjelse af bøndernes ydelser til godsejer, kirke og krone som en helhed, og der kan næppe være tvivl om, at det var disse forhøjelser, der var oprørens dybereliggende årsag. Men oprørens umiddelbare anledninger har en selvstændig interesse, fordi de kan være symptomatiske for befolkningens politiske bevidsthed og organisering. Würtz Sørensen påpeger herredstingenes centrale rolle i oprørene – men det er væsentligt i den forbindelse at erindre, at i alle de tilfælde, hvor der antydes noget om oprørens umiddelbare anledning, er det kongelige skatter og lensmandsovergreb, man hører om, altså forhold, der umiddelbart angik hele herredet. Derimod synes man ikke at kunne finde eksempler på, at et herred har grebet til kollektive aktioner over for en godsejers magtmisbrug inden for godsets egne rammer. Blot tanken om en sådan optræden i 1400-tallets Danmark turde være en anakronisme; men erkendelsen heraf er væsentlig for at forstå begrænsningerne i bondesamfundets politiske bevidsthed og organisation, og derfor burde Würtz Sørensen nok have gennemført en mere nuanceret analyse af oprørens udbrud.

En anden årsag til, at Würtz Sørensen kun interesserer sig lidt for at skelne mellem godsejerens, kronens og kirkens krav, er formentlig, at han anser oprørene for at være »rene« bondeoprør, uden væsentlig adelig deltagelse – bortset fra den berømte Henrik Tagesen (Reventlow), leder af det nordjyske oprør i 1441. Argumentationen herfor er imidlertid kun indirekte, ud fra bestemmelserne i forlig og erklæringer ved oprørens afslutning, og den benytter sig til dels af svage argumenter, som når rejsningernes »bondekarakter« støttes på, at oprørernes forhandlinger foregik på tinge (hvilket på denne tid ikke udelukkede adelig deltagelse) (s. 124).

Direkte vidnesbyrd om adelig deltagelse i oprørene ud over Henrik Tagesen er ganske vist vanskelige at finde – Würtz Sørensen rejser på s.

63-66 tvivl om det eneste andet eksempel, som hidtil er blevet anset for nogenlunde sikkert. Men 1441-oprørets avancerede militærteknik (vognborgen) såvel som indtagelsen af Vardehus i 1439 og af Ågård i 1441 lader formode, at mere end én krigskyndig lavadelig har været impliceret i oprørene. Det må erindres, at den hussitiske vognborgstaktik ikke var nogen bondeopfindelse; både Jan Zizka og de fleste af de underordnede anførere var lavadelige, og det er vanskeligt at tro, at hussiternes felttog havde kunnet gennemføres med så stort held uden dette professionelle indslag i ledelsen. For de danske oprørs vedkommende må spørgsmålet om lavadelens rolle i det mindste være mere åbent, end Würtz Sørensen fremstiller det.

Forfatterens noget unuancerede opfattelse af det øgede pres på bønderne under Erik af Pommern og Christoffer af Bayern giver sig også udslag i en utilstrækkelig behandling af købstædernes betydning for oprørene. Den såkaldte Vendsherreds-erklæring, som i oktober 1440 afsluttede et mindre bondeoprør på Fyn, indeholder bl.a. et løfte fra bønderne om, at de i fremtiden ikke ville handle med forprangere i landsbyerne, men i stedet ville føre deres varer til nærmeste købstad. Erklæringen bevidnes bl.a. af Middelfarts borgmester Henrik Galin, hvis tilstedeværelse Würtz Sørensen meget rimeligt sætter i forbindelse med den nævnte bestemmelse. Han mener dog (s. 61), at det vil være betænkeligt umiddelbart at knytte bestemmelsen til de nys overståede fynske bondeoprør; i stedet skulle det være en økonomisk regulerende bestemmelse, der pegede på mere generelle problemer i tiden.

Imidlertid omtaler Erik af Pommern i sit forsvarsskrift til skåningerne og jyderne 1439, at der var opstået tvedragt mellem rigsrådet, gejstligheden, ridderskabet og *købstedmændene* på den ene side og den menige befolkning på den anden side (citeret af Würtz Sørensen s. 54). Perioden var kendetegnet ved stadige bestræbelser fra købstædernes side, med kongemagten i ryggen, på at trække alle handelsfunktioner ind i byerne. Denne politik var ikke blot rettet mod bøndernes selvstændige udlandshandel, som i nogle landsdele var ganske betydelig; mere generelt førte den til, at en del af købstadhandelens transportomkostninger og af told- og accisebyrden blev væltet over på bønderne. Når dertil lægges, at årene 1437-1439 antagelig var dårlige høstår (Würtz Sørensen s. 28), noget som gerne skærpede modsætningerne mellem bønder og kornhandlere, forekommer det rimeligt at antage, at der også har været et købstad fjendsk element i urolighederne omkring 1440.

Kildeforholdene gør, at agrarhistorie og købstadshistorie oftest bliver behandlet hver for sig, og vi véd sørgelig lidt om de økonomiske relationer mellem byerne og deres opland. Men der kan ikke være tvivl

om, at det var relationer, der havde meget stor betydning for det danske landbrugssamfund; forholdet til en kreditor i købstaden har meget muligt kunnet være lige så tyngende og konfliktfyldt for bønderne som forholdet til godsejeren. I analysen af bondeoprørens baggrund må købstædernes rolle tænkes med i højere grad end Würtz Sørensen har gjort det.

En bredere orientering i den internationale litteratur havde formentlig kunnet bidrage til at præcisere bogens problemstilling med hensyn til de nævnte punkter. Som det er, kommer Würtz Sørensens indledende præsentation af Henry A. Landsbergers og Rodney Hiltons synspunkter på middelalderlige bondeoprør til at stå noget løsrevet fra fremstillingen i øvrigt, hvor der kun i enkelte detailspørgsmål bliver draget direkte sammenligninger med Hiltons resultater.

Hvad detaljerne i bogen angår, må man sine steder konstatere en vel upræcis brug af kilderne. Et enkelt eksempel skal nævnes, da det er af en vis betydning for Würtz Sørensens opfattelse af den kongelige beskatning. S. 39 omtales, at Skånes befolkning i et brev til kong Erik i foråret 1436 afslår at betale en ekstraskat (Anna Hude, Aktstykker s. 1). Brevet er imidlertid en indberetning til kongen fra de forhandlere, han havde udsendt til Sjælland, hvori de beretter om de samtaler, de ved den lejlighed havde med »de goden lude van Schone«. Udtrykket sigter utvivlsomt til den skånske adel, ikke til befolkningen i almindelighed. Det synes at være det samme brev, som ligger til grund for Würtz Sørensens efterfølgende påstand om, at kongen i 1437 fik afslag på en anmodning om en ekstraordinær skat (Würtz Sørensen henviser til William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 559, som imidlertid ikke omtaler noget sådant; kilden er vel Erslev, Erik af Pommern s. 386, som imidlertid netop bygger på Anna Hude, Aktstykker s. 1, af Erslev dateret »vist 1437«). Uanset hvordan man vil tidsfæste det udaterede brev, bør denne skattenægtelse kun ses som udtryk for det spændte forhold mellem kongen og adelen i 1436/37; det er ikke muligt at tage det til indtægt for Würtz Sørensens i sig selv lidet sandsynlige hypotese om, at Erik af Pommern skulle have undladt at udskrive ekstraskatter i større omfang i Danmark.

Inden vi forlader de kritiske bemærkninger, bør udgiverne – Landbohistorisk Selskab – også have et ord med på vejen. Korrekturlæsningen på bogen må være sparet ned til mindre end minimum, og teksten er fyldt med tildels stærkt meningsforstyrrende trykfejl (s. 19: *ørlug*, læs *rug*; s. 60 nederst mangler en linje, der dog kan rekonstrueres ved hjælp af s. 102, hvorimod en forkludret sætning på s. 88 er forblevet uforståelig for nærværende anmelder). Hverken forfatter eller læser kan være tjent med en sådan udgiverstandard.

Af de foranstående bemærkninger vil det fremgå, at Jørgen Würtz Sørensen's bog næppe vil komme til at stå som den definitive fremstilling af bondeoprørene 1438-1441. Men det er en vigtig bog, som betyder et væsentligt fremskridt i forhold til den tidligere forskning, og som vil være obligat læsning for enhver, der beskæftiger sig med det danske samfund i senmiddelalderen. Man kan kun beklage, at Würtz Sørensen ikke har kunnet føre fremstillingen op til at inkludere de sidste store, middelalderlige bondeoprør i Danmark under Grevefejden.

Michael H. Gelting

MERETE BIRKELUND: Troldkvinden og hendes anklager. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede. Viborg, Arusia – Historiske Skrifter, 1983. 171 s., 16 ill., 11 kort. 100 kr. + moms og porto.

Hensigten med denne bog om de danske trolddomsprocesser i perioden fra reformationen til omkring år 1700 er at fremlægge det kildemateriale, der beretter herom, og at vurdere, hvad man kan uddrage heraf. Merete Birkelund hævder i indledningen, at der findes tilstrækkeligt mange hekseteorier, og at det, der mangler, er kildeundersøgelser. Alligevel opstiller hun selv en række teorier om årsagssammenhænge vedrørende betingelserne for forekomsten af trolddomsprocesser. Bogens overordnede – omend implicite – teori er, at der ikke kan peges på en bestemt faktor, der betingede trolddomsprocesserne, men at en række forskellige forhold gjorde sig gældende, og nogle af disse redegøres der for i bogen.

Af praktiske grunde er foretaget to undersøgelser, der præsenteres sideløbende; for det første en generel undersøgelse, der baserer sig på trykt materiale (eksempelvis lokalhistoriske artikler), og som indbefatter 430 processer (hvilket må antages at være en væsentlig del af det samlede antal danske processer), og for det andet en lokalundersøgelse af forfølgelserne i tre jyske len med 26 processer.

Forfatteren har fundet det nødvendigt – til indledning – dels at give en kort introduktion til hekseforskningen (afsnit 2) og til forfølgelserne i det øvrige Europa (afsnit 3), dels at give en nærmere redegørelse for trolddomslovgivningen og andre bestemmelser af betydning for trolddomsprocesserne samt for retssystemets opbygning (afsnit 6). Hvad det sidste afsnit angår, forekommer eksistensen fuldt ud berettiget, og Merete Birkelund har formået at give en letfattelig redegørelse for et ellers umiddelbart vanskeligt tilgængeligt stof. Derimod kan tilstedeværelsen af de andre afsnit ikke siges at være ligeså indlysende nødvendig. I afsnittet